

Arvspolitik och sociala frågor

Allmänna Arvsfonden och ett samhälle i förändring

Roger Qvarsell & Annika Sandén
Linköpings universitet 2008

Arvspolitik och sociala frågor

Allmänna Arvsfonden och ett samhälle i förändring

Roger Qvarsell & Annika Sandén
Linköpings universitet 2008

Innehållsförteckning

- 3 Inledning – Roger Qvarsell
- 6 Sociala frågor och arvspolitik – Roger Qvarsell
- 11 Allmänna arvsfondens tillkomst – Roger Qvarsell
- 17 Barnens vård och ungdomars fritid – Roger Qvarsell
- 22 ”Allt ser så hopplöst ut för mig.” En sjukdomsdrabbad torpare och hans vädjan, Jämtland 1938 – Annika Sandén
- 29 ”för barn som ... visat sig icke vara fullt mogna att börja skolan”. En förening och dess arbete för förskoleverksamhet, Stockholm 1939 – Annika Sandén
- 35 ”Min far har mycket små inkomster, och 5 minderåriga barn.” En lantbrukardotter och hennes bildningsdrömmar, Uppland 1938 – Annika Sandén
- 40 Allmänna arvsfonden och det moderna samhället – Roger Qvarsell
- 42 Källor och litteratur

Inledning

Våren 2006 blev jag (Roger Qvarsell) kontaktad av Annica Thomas som är utvärderingsansvarig inom Allmänna arvsfonden och hon undrade om jag kunde tänka mig att utarbeta ett förslag till en historisk studie av Arvsfondens verksamhet. Jag måste erkänna att jag vid den tiden hade en mycket dunkel föreställning om hur denna institution hade kommit till, vilken dess egentliga uppgift var eller hur arbetet var organiserat. En förening som jag tidigare hade haft visst samarbete med hade haft stöd från fonden, men på vilka grunder visste jag inte. Och jag erinrade mig att jag i min egen barndom hört äldre utan egna barn tala om risken för att deras besparingar som var ett resultat av ett långt och hårt arbetsliv skulle gå till den anonyma arvsfonden. Men att slösa med pengarna kunde det naturligtvis inte bli tal om och alternativet blev istället att försöka skänka bort så mycket som möjligt till släktingar, något välgörande ändamål eller betala i förskott för den egna begravningen och skötseln av gravplatsen. Vad de egentligen trodde skulle hända med pengarna om de gick till Allmänna arvsfonden vet jag inte, kanske handlade deras oro mest om den vanliga misstänksamheten mot myndigheter i allmänhet och sådana som låg i huvudstaden i synnerhet. En annan möjlig förklaring till deras bekymmer var att arvsfrågan var en obehaglig påminnelse om att barnlösheten medförde att livets avslutning skulle få en lite annorlunda innebörd än för dem som kunde se en fortsättning på livet genom barn och barnbarn.

Men när jag började leta lite i den ganska begränsade litteratur som finns om Arvsfonden, orientera mig i arkivmaterialet och tala med några personer som hade större insikter i ämnet än jag själv, upptäckte jag snabbt att ämnet lämpade sig alldeles utmärkt för en historisk studie av det komplexa mönster av aktörer och strömningar som format den sociala politiken i det svenska samhället under 1900-talet. Historieskrivningen kring välfärdssamhällets framväxt har under de senaste decennierna genomgått en remarkabel förändring. I allt större utsträckning betonas att välfärdspolitiken har sina rötter i flera olika politiska och sociala idé-

traditioner, att en rad olika typer av aktörer varit verksamma och att man också har sökt sig allt längre bakåt i tiden för att förstå den sociala politikens rötter. Ett annat centralt inslag i den nyare historieskrivningen är att man tonat ned föreställningen om en ideologisk konflikt mellan den politiskt initierade sociala verksamheten och den som har sina rötter i ideell eller filantropisk verksamhet. Enskilda debattörer och skribenter, liksom organisationer som tagit initiativ till sociala undersökningar och dokumentation av människors levnadsvillkor har också tillmätts en stor betydelse. Slutligen har olika typer av intresseorganisationers verksamhet och även den privata företagsamhetens sociala engagemang fått sin historieskrivning.

I det sammanhanget förtjänar Allmänna arvsfonden att uppmärksammas eftersom den kan betraktas från flera olika utgångspunkter. Man har haft till uppdrag att ta hand om och nyttiggöra enskild egendom, samtidigt som man formellt sysslat med en form av myndighetsutövning. Arbetsformerna har haft stora likheter med vad som varit vanligt inom de stora filantropiska organisationerna, samtidigt som handläggarna varit statliga tjänstemän och beslutet fattats i regeringens konseljsammans träden, det vill säga av Kunglig Majestät. Arvsfonden har därmed verkat i ett gränsländ mellan de enskilda, sociala, juridiska och politiska sfärerna i samhället. Historieskrivningen kring Arvsfonden blir därmed med nödvändighet komplicerad, men också särskilt intressant då den kan belysa mer generella förändringsprocesser i det svenska samhället under 1900-talet.

Syftet med den här aktuella skriften är att ge en första redovisning av ett pågående arbete om Allmänna arvsfondens verksamhet från dess tillkomst 1928 till 2008. Vi har valt att i en förhoppningsvis lättillgänglig form berätta om en del av den allmänna historiska bakgrunden till fondens tillkomst, något om verksamhetens inriktning samt ge ett par mycket konkreta exempel på ärenden som kan belysa de levnads- och samhällsförhållanden som man hade att förhålla sig till. Tyngdpunkten ligger på den första hälften av fondens åttioåriga verksamhet, medan den senare utvecklingen behandlas i en kommande studie. Av utrymmesskäl är redovisningen av det material som använts begränsad i denna första

skrift från arbetet. Detaljerade hänvisningar till arkivmaterial, tidningsartiklar och offentligt tryck kommer i en kommande mer utförlig rapport.

Vårt arbete hade inte kunnat genomföras utan den omfattande dokumentation och studie som genomfördes under ledning av dåvarande kanslirådet Ossian Larnstedt och som publicerades 1982 med titeln *Allmänna arvsfonden för barn, ungdom och handikappade. Fondens verksamhet under 50 år*. Arvsfondens arkiv är inte samlat, utan det material vi använt finns dels på det egna kansliet, dels i konseljhandlingarna som förvaras på Riksarkivet. Såväl personalen på Arvsfondens kansli som på Riksarkivet har varit till mycket stor hjälp när det gällt att få fram relevant källmaterial för studien.

Sociala frågor och samhällsförändring

Det har skrivits många hyllmetrar med böcker om den svenska välfärdspolitiken, men forskningsläget är trots detta ganska oklart. Ett av skälen är att det varit osedvanligt svårt att se var gränsen gått mellan vetenskapliga framställningar och ideologiska ställningstaganden. Beroende på vilken tidsperiod som studerats, vilka frågor som uppmärksammats och vilken typ av källmaterial som använts har historien om välfärds-samhället, välfärdspolitiken och det mytomspunna folkhemmet fått skilda innebörder. Fram till 1980-talet var många av dessa historiska framställningar idylliserande och präglade av efterkrigstidens politiska framstegstro. Man berättade om hur olika sociala frågor och problem identifierades, analyserades och löstes genom nya lagar, myndigheter och ekonomiska stödåtgärder. Med 1980-talets individualiserade perspektiv och mer kritiska inställning till statlig maktutövning följde en uppgörelse med de inslag i samhällsutvecklingen som hade handlat om tvångsåtgärder, institutionsvård och befolkningspolitik. Den enskilde individens rätt att fatta beslut om sitt eget liv ställdes mot statens, myndigheternas och olika yrkesgruppers maktutövning. Men redan under 1990-talet började historieforskningen vända blad ännu en gång och detta genom att förlänga det tidsperspektiv som man ansåg behövdes för att belysa den moderna samhällsutvecklingen. Istället för att lägga fokus vid 1930-talets storskaliga och generella socialpolitiska åtgärder, betonades allt oftare de första decennierna av seklet, som utmärktes av att det fanns många olika aktörer på den socialpolitiska scenen och ett mer individualiserande perspektiv på orsakerna till försörjningsmässiga och sociala problem. Några har därefter till och med försökt att förankra den svenska socialpolitiken i 1850-talets liberalism och sett folkhemspolitiken som ett arv från de paternalistiska bruksmiljöerna.

Ett annat skäl till att forskningsläget kring välfärdssamhällets utveckling är komplicerat hänger samman med att man varit fundamentalt oenig om huruvida det varit den lyckosamma ekonomiska utvecklingen

eller den ideologiska social- och välfärdspolitiken som lagt grunden för det välmående svenska samhället under efterkrigstiden. Under de senaste åren har även frågor som gäller den idémässiga grunden för det moderna samhällslivet blivit föremål för en vetenskaplig debatt. I en uppmärksam bok gör historikerna Lars Trädgårdh och Henrik Berggren gällande att grundprincipen i välfärdspolitiken varit att man velat stärka de enskilda människornas möjligheter att leva oberoende av anhöriga och släktingar, samtidigt som detta har medfört ett ökat beroende av statsmakten och olika myndigheter. Pensionslagstiftningen har medfört att gamla människor blivit mer oberoende av sina barn, moderskapsersättning, barnbidrag och senare en avskaffad sambeskattnings gjorde kvinnorna mindre beroende av sina män och lagar mot skol- och barnaga minskade barnens beroende av de vuxna. Välfärdspolitiken skulle därmed, om dessa forskare har rätt, ha bekräftat Gustav Sundbärgs etnografiska iakttagelse i *Det svenska folklynnnet* från 1911 att ensamhet och oberoende av familjen och släkten är ett särdrag i de nordiska samhällena i allmänhet och det svenska i synnerhet.¹

Men tanken på den svenska ensamheten eller en i jämförelse med många andra europeiska länder relativt svag lokal social organisation har sin bakgrund i flera historiska omständigheter. Det sägs ofta att de skiftesreformer inom jordbruket som medförde att de gamla byarna sprängdes och människor flyttade ut till ensamliggande gårdar har spelat en stor roll för det svenska samhällets sociala utveckling. När Rutger MacLean på Svanholms slott i närheten av Skurup i Skåne tog initiativ till de första skiftesreformerna under 1700-talet var tanken att öka produktiviteten inom jordbruket. Den enskilde bonden skulle kunna arbeta effektivare, beroendet av byns gemensamma arbetsorganisation skulle minska, liksom risken för konflikter kring uppdelningen av tegarna och byggande av avskiljande diken. Därmed var skiftesreformen en viktig del i den moderniseringsprocess inom jordbruket som var en nödvändig förutsättning för att landet skulle kunna försörja en ökande befolkning och inte minst alla dem som

1 Lars Trädgårdh & Henrik Berggren, *Är svensken människa? Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige*, Stockholm: Norstedts, 2006. Gustav Sundbärg, *Det svenska folklynnnet. Aförismer*, Stockholm, 1911.

skulle arbeta i de kommande industrierna. Men mycket tyder på att man därmed skapade en isolering mellan familjerna som bidrog till en minskad lokal sammanhållning som kan ha bidragit till de ökande problemen på landbygden under 1800-talet och det tidiga 1900-talet.

En rad forskare, med Robert D. Putman i spetsen, har betonat den roll som den lokala sociala sammanhållningen spelar för ett samhälles utveckling.² Annorlunda uttryckt har man talat om vikten av ett välfungerande civilt samhälle, som kan ersätta den familjära omsorgen när svårigheterna tornar upp sig, men som ändå inte har de nackdelar som följer med en mer formell eller myndighetsbaserad social verksamhet. Det har ofta hävdats att det svenska samhället sedan 1600-talet utmärktes att den statliga styrningen av samhället varit stark och att detta varit möjligt genom den nära relationen mellan statsmakten och kyrkan och genomslaget av den lutheranska samhällsläran. Men mot detta kan anföras att det funnits såväl en förhållandevis självständig bondeklass som ett omfattande lokalt självstyre på sockennivå. Under 1800-talet kom också den snabbt framväxande föreningskulturen att överta en del av de sociala uppgifter som tidigare hade ansetts höra till hushållens, kyrkans eller statsmaktens ansvarsområden. Efter sekelskiftet 1900 ökade det statliga engagemanget i olika sociala frågor på ett mycket påtagligt sätt och detta resulterade i en rad nya lagar och i flera nya myndigheter. Intressant nog initierades denna process i stor utsträckning genom påtryckningar från företrädare för de filantropiska föreningarna. Någon konflikt mellan det i vid mening civila samhället och den statliga organisationen förefaller inte ha funnits, utan tvärtom sågs statens roll som en förutsättning även för det frivilliga sociala arbetet. I den omfattande socialpolitiska debatten under det nya seklets första decennier spelade tanken på en förebyggande eller preventiv social politik en mycket stor roll. Av allt att döma inspirerades man här av utvecklingen inom medicinen, där förebyggandet av sjukdomarna sågs som en lika angelägen samhällsuppgift som uppbygganden av en välfungerande sjukvårdsorganisation. När man talade om hur man skulle kunna förebygga framtida sociala problem landade man nästan alltid i

2 Robert D. Putman, *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy*, Princeton N.J.: Princeton university press, 1992.

Interiörbild med barn, mödrar och personal vid "Mjölkdroppen" på Badstugatan på Södermalm i Stockholm. "Mjölkdroppen" var en ideell organisation som redan i början av 1900-talet bedrev ett förebyggande hälsoarbete bland barn och mödrar. Man inriktade sig i första hand på näringsfrågor. Foto: okänd, Nordiska Museet

frågor som hade med omsorgen om barnen och fostran av ungdomen att göra. Vi möter denna strävan i organiserandet av så kallade mjölkdroppeföreningar i industristäder där mammor kunde hämta kontrollerad mjölk som lämpade sig för flaskmatning, samtidigt som de erbjöds hälsokontroller av såväl sig själva som barnen. Denna frivilligt organiserade och finansierade barnavård omvandlades på 1930-talet till barnavårdscentraler. En liknande process ägde rum kring de barn som drabbats av psykiska svårigheter där skolhem inrättades på frivillig grund under 1920- och 1930-talen, bland annat med ekonomiskt stöd från Arvsfonden, för att senare bli en etablerad del av den offentliga sjukvården.³

Det finns en rad exempel på liknande initiativ inom det sociala området som har sin bakgrund i enskilda eller föreningsbaserade insatser som senare omvandlades till komponenter i den alltmer omfattande och

³ Litteraturen inom detta område är svåröverskådlig, men som exempel kan nämnas *Medmänsklighet att hyra? Åtta forskare om ideell verksamhet*, red. Erik Amnå, Örebro: Libris, 1995. På tröskeln till välfärden. *Välgörenhetsformer och arenor i Norden 1800–1930*, red. Marja Taussi Sjöberg & Tinne Vanmen Stockholm: Carlsson, 1995.

komplexa samhällsliga sociala verksamheten. I vissa fall var denna process konfliktfylld, och detta var särskilt märkbart när det gällde större vårdinrättningar. I andra fall fanns en gemensam grundsyn om att de frivilliga insatserna behövde såväl en ökad andel utbildad personal som en allmän finansiering. Under mellankrigstiden tog sig sedan tanken på förebyggande social verksamhet uttryck i en förändrad socialpolitik, där man tänkte sig att generella åtgärder för en förbättrad levnadsstandard och allmänna institutionella åtgärder skulle minska risken för att människor drabbades av försörjningsmässiga eller andra sociala svårigheter. Det var dock först genom den snabba ekonomiska utvecklingen under 1950-talet och de kraftigt förbättrade statsfinanserna som denna nya politik på allvar kom att påverka det stora flertalets livssituation. Under välfärdssamhällets uppbyggnadsperiod var maskorna i det sociala skydds-nätet mycket stora och hela befolkningsgrupper hade allvarliga problem när det gällde möjligheterna att skaffa bra bostäder och ha råd med ett varierat kosthåll.

Man kan kanske beskriva den sociala verklighet som Allmänna arvsfonden verkade inom under de första decennierna som ett mycket komplicerat lapptäcke. Människors levnadsvillkor varierade kraftigt mellan stad och land, liksom mellan olika yrkes- och åldergrupper och inte minst mellan könen. Det fanns kommunala inrättningar av skilda slag och av varierad kvalitet, men också en rad filantropiska verksamheter. För den enskilde var det svårt att överblicka vem som gjorde vad och vart man skulle vända sig för att få hjälp med de problem man drabbats av. Av allt att döma var också gruppen av människor som kände sig utelämnade och utan all hjälp ganska stor. Kanske berodde detta på att man hade svårt att komma i kontakt med eller få stöd från kommunernas tjänstemän eller förtroendevalda. Eller så uppfyllde man inte de skötsamhetskrav som ofta var en förutsättning för att komma ifråga inom den frivilliga hjälpverksamheten som ofta arbetade med den gamla devisen om att all hjälp skulle vara hjälp till självhjälp som utgångspunkt.⁴

4 *Familjeangelägenheter. Historisk forskning om välfärdsstat, genus och politik*, red. Helena Bergman & Peter Johanson, Eslöv: Symposion, 2001.

Allmänna arvsfondens tillkomst

I alla samhällen vi känner till har det funnits någon form av vana, tradition eller informellt eller formellt regelsystem för hur egendom ska föras vidare från en generation till en annan. Åtminstone gäller detta sådana samhällen där flertalet människor varit bofasta och egendomen kunnat knytas till en plats eller till en eller flera byggnader. I jägar- eller fångst-samhällen har denna egendom ofta varit begränsad till enstaka redskap eller en sedvanerättslig tillgång till vissa landområden. För de fastboende bönderna blev dock frågan om hur arvet skulle organiseras av större betydelse. Många av de investeringar som gjordes i nya byggnader, uppodling av mark och förvärv av kringliggande markområden hade en så långsiktig karaktär att de inte var meningsfulla om de inte kunde användas av kommande generationer. För en familj utan barn var mycket av detta arbete meningslöst, eftersom det var främmande eller utomstående som skulle få skörda frukterna av arbetet. På motsvarande sätt var det svårt för den som inte kunde påräkna något slags arv att på egen hand bygga upp en gård, så att den kunde ge en familj en rimligt säker försörjning. Men detta betyder inte att man var bunden vid föräldragården. Tvärtom framgår det av överlåtelsehandlingar från 1600- och 1700-talen att det var vanligt att man sålde den gamla och köpte en ny gård en eller flera gånger under sin livstid för att på det sättet ytterligare utöka sin egendom.

Sociologen Max Weber har i en klassisk studie om den protestantiska etikens uppkomst hävdad att ambitionen att långsiktigt bygga upp en privat förmögenhet istället för att omedelbart konsumera resultaten var en av förutsättningarna för etablerandet av den kapitalistiska ekonomin i Europa från senmedeltiden och framåt. För handelsmän och fabrikkörer blev möjligheten att föra över egendomen till kommande generationer lika viktig som för bönderna och en av förutsättningarna för den dynamiska ekonomiska och sociala utvecklingen under de följande seklen. Att spara, återinvestera istället för att konsumera och se arbetets värde i vad det kunde medföra för kommande generationer blev därmed centrala

dygder för stora befolkningsgrupper. Men detta förutsatte naturligtvis att det fanns ett överskott att spara. De fattiga som inte kunde tänka på framtiden riskerade att få se sina barn bli ännu fattigare än de själva. I samband med den kraftiga befolkningsökningen under 1800-talet blev dessa sociala och ekonomiska skillnader mellan olika befolkningsgrupper påtagliga, och många unga på landsbygden flyttade till de framväxande industrierna eller valde att söka sin lycka på den andra sidan av det stora havet. Men det tidiga industrisamhällets låga löner och dåliga bostäder medförde att en ökande del av befolkningen inte kunde påräkna något slags arv från sina äldre släktingar och när något sådant fanns bestod det vanligen av några enstaka minnessaker.

I början av 1900-talet hade arvets betydelse för överföringen av egendom mellan generationerna minskat i betydelse eller åtminstone fått en annan innebörd. För bönderna var det viktigt att inte splittra jordbrukfastigheterna, men samtidigt var det svårt för dem som övertog en gård att lösa ut andra arvsberättigade. Detsamma gällde de som ägde industrier eller andra företag, där man snarast strävande efter en ökad koncentration av egendomen än en splittring på många arvtagare. Och för de många som inte tjänade mer än de själva behövde var arvet främst en fråga om symboliska band mellan släktingar. Det är därför inte förvånande att arvslagstiftningen kom att förändras, så att antalet arvsberättigade begränsades till den trängre familjekretsen. Till detta kom de mer kulturella förändringarna i synen på vad en familj är för något, som vanligen brukar förbindas med den roll som den nya urbana medelklassen kom att spela från mitten av 1800-talet. I denna nya familjesyn var det den känslomässiga bindningen mellan föräldrar och barn som var kärnan i familjens organisation, inte den eventuella fasta egendom som kunde förmedlas mellan generationerna.

När regeringen, med justitieministern Johan C.W. Tyrén i spetsen, 1928 lade fram sin proposition om en ny arvslag där man föreslog att endast en mindre krets av släktingar som barn, föräldrar och syskon skulle vara arvsberättigade var detta således en anpassning såväl till förändringar av synen på vad släktskap innebar som till nya ekonomiska förhållanden. Men en följd av detta var att antalet människor som avled

utan att ha några arvsberättigade släktingar ökade. I de fall där det inte heller fanns något testamente som reglerade hur arvet efter den avlidne skulle hanteras uppkom problemet med hur man skulle förfara med den efterlämnade egendomen.

Detta var inte något nytt fenomen och tidigare har man helt enkelt låtit arv efter avlidna utan arvingar flyta in i statens allmänna kassa. I de flesta europeiska länder har denna ordning behållits och det har inte ansetts föreligga något behov av att stadga något om hur dessa medel skulle användas. I Sverige valde man en annan väg och bestämde att när inga arvsberättigade anhöriga fanns skulle medlen tillfalla staten, men hanteras skilt från den löpande verksamheten och användas för att gagna vården av barn och ungdomar, eller "kommande släktled" som man uttryckte saken för att behålla kopplingen till arvets traditionella innebörd. De förändrade reglerna om vilka som var berättigade till arv fick till följd att de belopp som flöt in till statskassan ökade mycket kraftigt, vilket medförde att hanteringen av dessa medel fick betydande praktiska konsekvenser.

Som så ofta är fallet i politiska sammanhang, speglar den öppna argumentationen och debatten om den nya arvslagstiftningen inte fullt ut de ideologiska konflikter som var inbäddade i frågan. Eftersom arvsrätten konserverade de inkomstskillnader som fanns i samhället ansåg många socialdemokrater att denna rätt skulle begränsas så mycket som möjligt för att på det sättet åtminstone på sikt minska de ekonomiska klyftorna. Men många konservativa debattörer var av helt motsatt uppfattning. Arvsrätten var fundamental för samhällets organisation, eftersom den knöt samman generationerna och gjorde det långsiktiga arbetet med att bygga upp en personlig förmögenhet meningsfullt. En annan lite dold konfliktlinje gällde vilket förtroende man hade för politikerna och myndigheternas förmåga att hantera gemensamma tillgångar. Det anfördes i debatten om den nya lagen att många äldre förmodligen skulle välja att skriva testamente till förmån för sina icke arvsberättigade släktingar, för att motverka att staten använde pengarna till något okänt ändamål eller något de inte ville stödja.

För att den nya arvslagen skulle uppfattas som legitim och i prakti-

*Familj på trappa. Arrendatorn G. Gustavsson, Bjärka -Säby, Östergötland.
Foto: J.E. Thorin, Nordiska museet.*

ken fungera, ansågs det därför nödvändigt att fastställa hur de medel som skulle komma att flyta in till staten skulle användas. Principen om att stödja verksamhet för barn och ungdomar var inte självklar. Det fanns de som menade att många gamla förmodligen hellre skulle se att deras pengar användes för en förbättrad vård och omsorg om de äldre. Erfarenheterna av de svårigheter och lidanden som åldrandet medförde var mer näraliggande för dem som närmade sig livets slut än barnens och ungdomarnas problem. En del kanske rent av tyckte att de yngre hade fått det nästan för bra, jämfört med förhållandena under deras egen ungdomstid. Men det förefaller som hänsynen till de äldres eventuella intressen härvidlag fick stå tillbaka för de i samtiden aktuella sociala frågorna om barn- och ungdomsvården, de ungas betydelse för den framtida samhällsutvecklingen och ambitionerna att skapa ett förebyggande socialt arbete.⁵

Debatten om fondens verksamhet föranledde utgivandet av en in-

⁵ Debatten refereras kort i (Larnstedt, Ossian), *Allmänna arvsfonden för barn, ungdom och handikappade. Fondens verksamhet under 50 år*, Stockholm: Liber förlag, 1982, och kommer att presenteras mer utförligt i en kommande skrift.

formationsskrift där man bland annat argumenterade för de principer som låg bakom inrättandet, och samtidigt gav exempel på vad som hade åstadkommit under verksamhetens första årtionde. Författare var G. H. von Koch och Henry Rooth som båda hade ledande befattningar inom Socialdepartementet och därmed även var ansvariga för Arvsfonden. Att skriften tillmättes stor betydelse visar det förhållandet att socialminister Gustav Möller skrev ett förord. Han vände sig där direkt till de medborgare som hade funderat över vad som skulle hända med deras tillgångar när de inte hade några andra arvingar än den anonyma staten.

De flesta svenskar har säkerligen mycket svårt att föreställa sig den svenska staten som deras arvinge. Såsom arvinge uppträder emellertid den svenska staten numera ganska ofta. Hur förvaltar då staten sina arv? Denna skrift ger svar på fråga. Det framgår av svaret, att åtskilliga tusen barn och ungdomar får sina levnadsförhållanden förbättrade genom stöd från allmänna arvsfonden och att åtskilliga hundra begåvade men fattiga flickor och ynglingar sätts i tillfälle att fullborda sina studier genom stipendier från allmänna arvsfonden.

Det torde vara berättigat att påstå, att den som låter staten ärva, ingalunda riskerar att pengar och egendom bli illa använda. Samhället stärkes genom fostran och omvårdnad om det uppväxande släktet. ”Allmänna arvsfonden” sörjer för att arvsmedlen uteslutande komma det uppväxande släktet till godo.⁶

Till skillnad från Arvsfondens kritiker som vanligen talade om att staten lade beslag på eller rent av konfiskerade enskild egendom, ville Möller genom sina formuleringar ge en bild av att det handlade om en aktiv handling när någon lämnade sina tillgångar till Arvsfonden. Staten uppträder som en arvinge när någon låter staten ärva. Man får således ett intryck av att Gustav Möller såg förfarandet som ett slags testamente, där staten genom Arvsfonden var förmånstagare. Detta kan uppfattas som en retorisk formulering avsedd att ta udden av kritiken om konfiskation. En annan möjlig tolkning är att Möller ansåg att om någon underlät att

6 G. H. von Koch & Henry Rooth, *Allmänna arvsfonden. En orientering*, Stockholm, 1938, förord.

skriva ett testamente innebar detta att man i praktiken uttryckte ett önskemål om att den efterlämnade egendomen skulle tillfalla staten. Men detta skulle då förutsätta att alla kände till den aktuella lagstiftningen och att döden inte inträffade alltför hastigt och oförutsett.

I likhet med flera andra mindre skrifter om Arvsfonden från de första tre decennierna formar sig von Kochs och Rooths skrift till ett slags försvarstal. Den process som det svenska samhället gick igenom efter första världskriget handlade bland annat om att relationen mellan den enskilda människan och statsmakten förändrades. Istället för en makt- och tvångsorganisation skulle den moderna staten vara välvillig och omhändertagande. Även om det brukar hävdas att svenskarnas förtroende för stats- eller kungamakten varit större än i flertalet europeiska länder, var kanske frågan om de efterlämnade tillgångarna särskilt känslig, eftersom det handlade om resultatet av ett strävsamt arbetsliv. Förtroendet för staten och dess myndigheter sattes därmed på prov, samtidigt som man inom konservativa grupper i samhället ansåg att det var angeläget att upprätthålla en mer strikt gräns mellan det enskilda och det gemensamma. Etablerandet av Arvsfonden och de sätt på vilket dess influtna medel användes var därmed i hög grad en del av en betydligt större och genomgripande förändring av samhällets organisation vid denna tid.

Barnens vård och ungdomarnas fritid

Det fanns inte någon möjlighet att på förhand bedöma hur mycket pengar som skulle komma att tillfalla staten genom den nya arvslagens bestämmelser om en begränsad arvsrätt för avlägsna släktingar. Men de belopp som flöt in blev snabbt betydande, särskilt i jämförelse med hur situationen hade sett ut innan arvsrätten ändrades. Under de första tjugofem åren flöt drygt 40 miljoner in till fonden, varav omkring två tredjedelar eller 26 miljoner delades ut. Det handlade således om cirka 1 miljon om året, men något mindre under de allra första åren. I relation till penningvärdet var detta ett ganska avsevärt belopp. Dessvärre finns inte några uppgifter om hur stor andel av alla arv som på det sättet tillföll staten.

Under 1930-talet gick merparten av de stöd som Arvsfonden delade ut till barnhem och till daghem för barn. Termen daghem var dock ännu inte i allmänt bruk, utan man talade om halvöppna barnhem eller om inrättningar för stöd till familjer som inte fullt ut kunde ta hand om barnen. Även olika typer av fritidsinrättningar, som scoutstugor och sommarkolonier, fick stöd från fonden. Totalt sett mindre summor, men fler bidragstagare då beloppen var begränsade, gick till familjer med många barn och till studier eller yrkesutbildning. Drygt tio procent av de tillgängliga medlen tillföll enskilda, och således närmare nittio procent avsåg någon form av institutionell eller föreningsdriven verksamhet.⁷

Det är ganska uppenbart att fonden på detta sätt direkt anknöt till den pågående debatten om inriktningen på den offentliga barnavården. Ända sedan tillkomsten av Allmänna barnhuset i mitten av 1600-talet, hade barnavården framförallt varit inriktad på ett omhändertagande av föräldralösa barn eller barn som av andra skäl saknade vårdnadshavare. Placering i fosterhem eller en enkel yrkesutbildning var de vanliga sätten att ta hand om dessa barn på ett sätt som inte föranledde alltför stora kostnader. Under 1920- och 1930-talen är det dock två andra metoder

7 G. H. von Koch & Henry Rooth, *Allmänna arvsfonden. En orientering*, 1938. s 27.

som kom att inta en central plats i barnvården. Studiebegåvade barn och ungdomar kunde få stöd även till högre utbildning, något som tidigare framförallt skett genom privata välgörare. Den andra nyheten var att det stora intresset för att skapa organiserad fritidsysselsättning, en fråga som successivt kom att beröra allt större delar av befolkningen genom att arbetstiden minskade och lagen om obligatorisk semester infördes. Genom friluftsliv, idrott, gemenskap och hobbyverksamhet skulle barnen och ungdomarna bibringas bildande och hälsobringande levnadsvanor.

Stödet till studier förtjänar en särskild uppmärksamhet. Det är känt från flera historiska studier att utbildningsväsendet sedan 1600-talet varit den viktigaste grunden för den så kallade ståndcirkulationen, det vill säga att unga bondpojkar kunde bli präster, lärare eller läkare. Kostnaderna för kost och logi var måttliga och det fanns förhållandevis många välgörare som var villiga att hjälpa till med lån eller kunde erbjuda studenterna informatorplatser. Under 1900-talet har man kallat motsvarande sociala process för klassresor, och även här har utbildningsväsendet spelat en avgörande roll för unga som velat skaffa sig ett annat yrke eller en annan plats i samhället än föräldrarnas. Banklån, handlån, stipendier och bidrag från mecenater var dock inte tillräckligt för att tillgodose det ökande behovet av utbildning. Skolpolitiker talade också om vikten av att ta tillvara den ”begåvningsreserv” som fanns inom alla samhällsklasser, för att tillgodose behovet av ingenjörer, lärare och andra yrkesgrupper med en högre utbildning.⁸ Under efterkrigstiden ökade de direkta statliga stöden till dem som ville utbilda sig, men först under 1960-talet infördes det studiemedelssystem som i princip skulle göra det möjligt för alla att söka sig till högre utbildning. De studiestöd som betalades av Arvsfonden var stipendier som betalades ut till de sökande som hade störst behov, men samtidigt kan det genom sin koppling till den centrala statsförvaltningen ses som ett steg på vägen mot ett allmänt studiestödssystem. Denna blandning av äldre traditioner och mer modern politik var utmärkande för flera av Arvsfondens verksamheter.

Om man jämför de verksamheter som fick Arvsfondens stöd under

8 Sten Carlsson, *Svensk ståndcirkulation 1680–1950*, Uppsala, J.A. Lindblads förlag 1950. Mats Trondman, *Bilden av en klassresa. Sexton arbetarbarn på väg till och i högskolan*, Stockholm: Carlsson, 1994

1930-talet med situationen i början av 1950-talet så är det mest uppenbara att intresset för den institutionella barnvården hade fått stå tillbaka till förmån för den öppna koloni- och fritidsverksamheten. Ett intressant exempel på att man anknöt till utvecklingen mot ett mer professionellt och rent av vetenskapligt arbetssätt inom den organiserade barnvården är det förhållandevis omfattande stöd som gavs till de skolhem som var avsedda för de barn och ungdomar som enligt samtidens terminologi var psykopatiska eller asociala. Dessa små institutioner hade tillkommit under 1930-talet, vanligen på enskilt initiativ, och kom senare att ligga till grund för den allmänna barn- och ungdomspsykiatrin. I det här sammanhanget är dessa skolhems försök att kombinera medicinsk och social expertis för att hjälpa några av de mest utsatta eller besvärliga barnen intressanta, eftersom de utgör tydliga exempel på den allmänna förändringsprocess som barnvården befann sig i vid denna tid.⁹

Men för att ge en bild av Arvsfondens roll i samhället under dessa första decennier bör man också uppmärksamma hela mängden av ansökningar, således även dem som inte fick något stöd. På det sättet är det möjligt att få en uppfattning om hur kännedomen om Arvsfonden spreds, men också de pågående sociala förändringarna. Av pratiska skäl har året 1933 valts som utgångspunkt för en sådan studie som här ska redovisas helt kort.¹⁰

Under detta år insändes inte mindre än 890 ansökningar, varav 827 var från enskilda personer och 63 kom från föreningar. Ansökningarna från enskilda var som regel förmedlade av någon annan instans i samhället, och då vanligen av respektive länsstyrelse eller för Stockholms del av Överståthållarämbetet. Men det förekom även att statliga myndigheter som Socialstyrelsen, Medicinalstyrelsen och i enstaka fall Pensionsstyrelsen och Fångvårdsstyrelsen förmedlade ansökningar till Arvsfonden. Av allt att döma handlade det då om ansökningar som dessa myndigheter inte ansåg sig själva kunna ta hand om, men som man ändå ville rekommendera eller understödja. Enligt en gammal sed i det svenska samhället var det möjligt för alla att skriva till "kungen" för att begära hjälp eller

9 "Allmänna arvsfondens budget år 1950/51", *Sociala meddelanden* 1952:12. von Koch & Rooth,

Allmänna arvsfonden, 1938.

10 Riksarkivet, Socialdepartementet, CIA: Diarium över Allmänna arvsfonden, vol 1. 1933/34.

IOGT-möte i Sysselebäck, Värmland. Foto: okänd, Nordiska Museet

för att klaga på någon myndighetspersons agerande. En del av dessa klagoskrifter, som avsåg begäran om ekonomiskt stöd, hamnade på Socialdepartementet och Arvsfonden.

Denna handläggningsordning ger ett intryck av att Arvsfonden fungerade som en sista instans när alla andra möjligheter till stöd var uttömda eller av formella skäl inte tillgängliga. Men detta gäller framförallt ansökningar från enskilda. När det gäller ansökningar från föreningar förefaller verksamheten redan tidigt ha varit mer välorganiserad. De ansökningar som lämnades av föreningar överensstämmer nämligen alla mycket väl med de allmänna riktlinjerna för Arvsfonden, vilket rimligen måste uppfattas som tecken på att kännedomen om dessa var god. Ett stort antal ansökningar kom från lokala avdelningar av föreningar som även hade en gemensam nationell organisation. Som exempel kan nämnas ett stort antal ansökningar från maj-blommeföreningar, och det finns väl skäl att anta att någon form av informations spridning hade skett inom denna rörelse. Detsamma gäller ansökningar från lokala barnavårdsförbund och scoutorganisationer. Påfallande många ansökningar kommer från föreningar med en kristen inriktning, i flertalet fall var det då fråga om verksamheter som var anknutna till Svenska kyrkan men finns även exempel på ansökningar från andra kristna församlingar. Enstaka exem-

pel på ansökningar från nykterhetsföreningar förekommer, men inga alls från verksamheter som organiserades av politiska organisationer. Ett par föreningar som arbetade med att förhindra spridningen av tuberkulos lämnade ansökningar, liksom en havsbadsförening och en så kallad mjölkdroppeförening. Men förebyggande hälsovård ingick förmodligen i den allmänna verksamheten inom många av de föreningar som arbetade med någon form av barnavård. En ansökan från en förening som verkade för de dövtummas möjligheter till sommarvistelse kan sägas ha föregripit den förändring av fondens inriktning långt senare, när stöd till föreningar för funktionshindrade inkluderades i uppdraget.

En intressant fråga som man kan ställa inför denna redovisning är vilken roll Arvsfonden spelat i relation till de sökande. I parlamentariska demokratier är det vanligt att tydligt skilja mellan beslutande och verkställande instanser eller mellan politiker och administratörer. Särskilt tydlig blev detta formulerat av 1800-talsfilosofen Christopher Jacob Bostrom som menade att statstjänstemännens oväld var ett grundläggande villkor för statens legitimitet. Men det är trots detta lätt att ge exempel på framträdande tjänstemän inom den statliga förvaltningen som öppet argumenterat för politiska förändringar eller genom sin ämbetsutövning agerat till förmån för vissa verksamheter på bekostnad av andra. Man kan i vissa fall säga att hela områden inom den statliga förvaltningen har kommit till på grund av driftiga tjänstemän. Det finns goda skäl att placera in Arvsfonden bland de grenar av den statliga förvaltningen som varit starkt beroende av de tjänstemän som skött det dagliga arbetet. De riktlinjer som hade formulerats i lagen om Allmänna arvsfonden följdes utan tvekan, men i praktiken spelade de konkreta bedömningarna av ansökningar och områden förmodligen en mycket stor roll för det sätt på vilket verksamheten utvecklades.

”Allt ser så hopplöst ut för mig.” En sjukdomsdrabbad torpare och hans vädjan, Jämtland 1938

*Undertecknad får härmed i djupaste underdånighet anhålla om ett anslag ur den allmänna arvsfonden att användas för mina barns vård och fostran. Såsom skäl för min anhållan får jag i djupaste underdånighet framhålla de sjukdomar och de många andra motgångar, som drabbat mig och min familj, av vilka jag nämnder endast följande:
...¹¹*

Med dessa ord inledde en torpägare från Norrland i juni 1938 ett brev till Allmänna arvsfonden, där han bad om ett ekonomiskt bistånd för att slippa sälja det torp där han levde och försörjde sig tillsammans med sin hustru och de tre barnen, två döttrar och en son. Mannens vädjan minner om människors utsatthet och sårbarhet när sjukdom eller olyckor drabbade hushållet. Denna torpägares brev speglar möjligen ett osedvanligt olycksaligt levnadsöde, men kan ändå utgöra ett exempel på hur livet kunde gestalta sig i Sverige under förra sekelskiftets förra hälft.

1930-talet var tiden då industrialiseringen och urbaniseringen på allvar brutit med det gamla bondesamhällets försörjningsformer i Sverige. 1920-talet hade varit en orolig tid med strejker, svaga regeringar och hög arbetslöshet. Sverige införde allmän rösträtt 1921, men 20-talet var tiden för stora inrikespolitiska motsättningar och demokratiska problem. De inhemska kriserna, men också de internationella kriserna påverkade det svenska samhället. De former som praktiserats i det förindustriella bondesamhället för stöd till människor som av olika skäl inte kunde försörja sig själva, i vilka fadern, husbonden eller församlingen spelade en fundamental roll, fungerade inte riktigt i det samhälle som växt fram runt sekelskiftet 1900. Sedan 1847 fanns kommunal fattigvård och efter 1913 även folkpension, om än i blygsam omfattning. Det gamla bonde-

¹¹ Socialdepartementet, konseljhandlingar 14/6 1938, Riksarkivet.

samhällets omsorgsformer räckte inte längre till.

Torpägaren hade alltid arbetat hårt, ”allt sedan jag började kunna göra någon nytta”, som han skriver i brevet. Men 1918 började problemen. Då var han 33 år gammal och hade tillsammans med hustrun en sexårig dotter. Han drabbades då av tuberkulos i båda handlederna som hölls gipsade i fem år. Efter det var han försvagad och kunde inte driva sin gård, utan fick överleva på ”små inkomster, som kunde erhållas genom rävfångst och dylikt.” När han 1932, då 47 år, drabbades av ledgångsreumatism blev han helt bunden till sängen och helt oförmögen att arbeta. Han skriver vidare: ”Denna plågsamma sjukdom har även föranlett hjärtfel, som gör mig mycket nedstämd och deprimerad. Allt ser så hopplöst ut för mig, och jag har stora bekymmer för mina barn och deras framtid.”

När nu torpägaren genom sin sorgliga belägenhet inte kunde arbeta på gården eller på annat sätt försörja sin familj lades förstås hoppet och ansvaret på hustrun. Men också hon var sjuk. Mannen skriver: ”Min hustru, /.../ är också sjuklig. Hon lider av hjärtfel och för högt blodtryck, och hennes arbetsoförmåga är i hög grad nedsatt, fast hon måste anstränga sig till det yttersta för att kunna sköta och i möjligaste mån uppehålla vårt hem.” Inte heller kunde försörjningen åläggas barnen, som 1938 var 9, 13 och 26 år gamla, eftersom också deras hälsa var försvagad av sjukdomar. Det äldsta barnen, en dotter, hade som 18-åring drabbats av lungtuberkulos, men var dock återställd när mannen 1938 författade sitt brev, dock inte stark, påpekar han. Den trettonårige sonen hade som treåring drabbats av hjärnhinneinflammation ”som gjort, att vi måste vara ytterst försiktiga med honom för att bevara hans hälsa”. Den yngsta dottern drabbades som treåring av njurbäckeninflammation och äggvita, men var nu tillsynes frisk, skriver mannen.

Familjen hade med andra ord svårt att arbeta och att uppbära försörjningen. Vad gjorde då människor i Sverige 1938 när levnadsförhållandena såg ut som hos denna familj? Kanske speglar denna torpägares brev som sagt ett exceptionellt olycksaligt levnadsöde. Inte desto mindre utgör familjen ett exempel på de försörjningsproblem som kunde uppstå när den egna försörjningsförmågan sviktade, samtidigt som något offentligt stöd ännu inte byggts ut. Människor hade i alla tider varit

Statarfamilj samlad för måltid. Skåne. Foto: Gunnar Lundb, ©Nordiska museet

beroende av den egna försörjningsförmågan, men familjen verkade i en brytningstid mellan det gamla bondesamhället och det framväxande industrisamhället. Vad kunde mannen göra för sin familj? Uppenbarligen såg han och hans fru försäljningen av torpet vara det alternativ som stod till buds. Måhända kunde inkomsten från försäljningen utgöra ett litet startkapital för ett nytt liv inne i någon av byarna i socknen eller möjligen närmsta tätort.

Samhällsutvecklingen från 30-talets slut till mitten av 60-talet har beskrivits som den svenska moderniseringens höjdpunkt. Det är nu som industrisamhället på allvar ersatte det tidigare jordbruksamhället. Även om forskare har tolkat perioden på olika sätt och tillskrivit omvandlingen olika drivkrafter, är detta tiden för en enorm reformverksamhet och en utbyggd offentlig välfärd. Trots olika uppfattningar om hur de

sociala reformerna skulle finansieras, fanns en bred politisk uppslutning kring folkhemstanken och de sociala reformer som företogs i dess anda. Den svenska exportindustrin hade goda år efter krigsslutet och 1950- och 1960-talen kallades rent av för ”rekordåren”. Nu var tiden för expansion i den offentliga välfärden. Förlängd semester blev en lagstadgad rättighet, barnomsorgen byggdes ut, men också grundskolan som nu blev 9-årig och med gratis skollunch för alla barn. Under 40- och 50-talen var landet i en högkonjunktur och en våg av tekniska moderniseringar som toaletter, elektricitet, tvättmaskiner och vattenledningar sköljde över landet. Dessa bekvämligheter bidrog till att avsevärt förbättra de dagliga arbetsförhållandena i hemmen. Historikern Sofia Seifarth har dock konstaterats att många hushåll på 1950- och 1960-talet ännu saknade dessa faciliteter.¹² År 1938 var dock tvättmaskiner och betald semester bara drömmar för framtiden. Torpägaren från Norrland och hans familj hade inget statligt ekonomiskt stöd att förlita sig till, inte heller mycket annat, tycks det.

Vid denna tid hade industrialiseringen på allvar gjort sig gällande i Sverige. Den skapade många arbetstillfällen och lockade många att bryta med gamla försörjningsformer på landsbygden. Kanske kunde torpägaren och hustrun ta tjänst på någon industri, liksom barnen och den vuxna dottern? Men livet i städerna för de inflyttade arbetssökande kunde bli nog så svårt, precis som livet de önskade lämna bakom sig. Den snabba inflyttning till städerna under 1920- och 1930-talen skapade många sociala missförhållanden, som trångboddhet och dåliga bostäder. För många människor innebar stadslivet fattigdom och social nöd. Som en reaktion mot de sociala missförhållandena hade det sedan mitten av 1800-talet bildats föreningar för att nödortfigt undsätta de drabbade. Dessa föreningar kom att överta flera av de uppgifter som de kyrkan tidigare hade haft i sockenförsamlingarna. Detta välkomnades av städerna, inte minst av ekonomiska skäl: Genom att organisera frivilliga insamlingar var det möjligt att minska de kommunala fattigvårdsutgifterna.

Mannens vädjan till Allmänna arvsfonden är hjärtnipande, men ock-

¹² Sofia Seifarth, *Råd i radion. Modernisering, allmänhet och expertis 1939–1968*, 2007, s. 14ff; Se även Kent Waltersson, *Bildning för livet. Framstegsstrategier och bildningssträvanden i Tengene JUF 1930–1960*, 2005, s. 17; Eva Gullberg, *Det välnärda barnet. Föreställningar och politik i skolmål-tidens historia*, 2004.

så välformulerad. Skrev han brevet själv, eller var det författat av någon som var bekant med Allmänna arvsfondens stadgar och van att författa brev som detta? Hur spreds kunskapen om Allmänna arvsfonden och det ekonomiska bistånd som eventuellt kunde erhållas i landets städer, byar och utmarker? Möjligen var det församlingens kyrkoherde som låg bakom både kunskaperna och själva författandet. Torpägarens brev är skrivet på maskin, men undertecknat med hans handskrivna namn. Därunder följer ytterligare ett stycke i samma vederhäftiga maskinskrivna text som i torpägarens brev. Men nu är det kyrkoherden som ”på begäran” intygar att familjen verkligen stod i nöd på det sätt som brevet låter berätta, och att mannen i fråga ” varit och är en skötsam, nykter och välfrejdad person, samt att han för sina barns fostran och vård är i största behov av hjälp.”

Den fattiga torpägarens brev talar till hjärtat på många sätt, inte minst genom den hopplöshet det uttrycker. Tragiken understryks också av hur han måste vädja om hjälpen. Den var ingen rättighet, bara en önskan ”i djupaste underdånighet”. När han 1938 skrev sitt brev till Allmänna arvsfonden var Sverige ett land i förändring. Social hjälpverksamhet för människor som denna torpägare var stadd i omdaning. Inflyttningen till städerna hade på allvar aktualiserat behovet av att kunna möta fattigdom och sociala problem. Social hjälpverksamhet företogs under 1900-talets början huvudsakligen genom initiativ av framförallt borgerlighetens kvinnor under benämningen filantropi. Filantropin hade humanitära eller kristna förtecken och syftade till att genom hjälp till självhjälp förbättra människors levnadsförhållanden. Den filantropiska verksamheten var välorganiserad och långsiktig i strävan att bekämpa fattigdomen, och ska inte ses som synonym med välgörenhet. Välgörenheten syftade naturligtvis också till att avhjälpa människor i nöd, men var till sin karaktär mer kortsiktig. Det kunde röra sig om baler eller fester där insamlade medel gick till ett konkret ändamål.¹³ Enligt historikern Staffan Förhammar var den svenska filantropin organiserad med utgångspunkt från två grupper behövande. Den första gruppen utgjordes av exempelvis blinda, TBC-drabbade eller personer med förståndshandikapp. Den andra gruppen utgjordes av dem som uppfattades vara de ”rätta hjälpbehövande”. Med

¹³ Hagberg, 2007, s. 12.

detta menade man de personer som ansågs visa en vilja till rehabilitering och ansvarstagande för sin situation och för sina närstående. Fostran och social kontroll, menar Förhammar, kom att bli nyckelord för filantropin. Kravlös hjälp skulle utgå i de mest akuta situationerna, därutöver skulle den sociala hjälpverksamheten vara förebyggande och inriktad på att göra resultaten så bestående som möjligt.¹⁴ De filantropiska verksamheterna skulle dock under 1900-talet ersättas av en snabbt växande offentlig sektor. Men de filantropiska verksamheterna med rötter i tiden för förra sekelskiftet, ska ha stått modell för den framväxande välfärdsstatens metoder och arbetssätt för det sociala och vårdande arbetet.¹⁵

Det tidiga 1900-talets filantropiska verksamheter var med andra ord något av ett stadsfenomen. Hur såg den sociala hjälpverksamheten i så fall ut på landsbygden och vilka var förhållandena där? Också landsbygden var stadd i förändring. Kyrkan hade under förindustriell tid organiserat fattigvård i begränsad skala, därutöver tillhandahölls viss social trygghet genom mer eller mindre informella nätverk. Industrialiseringen och inflyttningen till städerna innebar att trygghetsformer i det gamla bondesamhället var på väg att luckras upp. De sociala förhållandena på landsbygden var vid 1900-talets början många gånger miserabla. Inte minst bidrog radiomannen Ludvig "Lubbe" Nordström med sin reportageresa genom Sverige till att lyfta fram den fattigdom som präglade en stor del av den svenska befolkningen.¹⁶

Nu var det dock inte alltid bättre i städerna. Kanske kände torpägaren till de framväxande städernas sociala förhållanden och fasade för dem. Att sälja torpet var dock vägen ut ur den omedelbara fattigdomen, så som mannen såg på saken, men inte alls vad han och familjen önskade. Inte minst önskade familjen stanna för barnens skull:

Min livligaste önskan har emellertid varit, att vi skulle kunna få behålla vårt hem och vår lilla fastighet att överlämnas åt barnen eller någon av dem. Därigenom skulle åtminstone någon av dem kunna

¹⁴ Förhammar, 2000, s. 198ff. Om filantropi i Sverige se exempelvis Plymoth, 2002; Sjögren, 1997; Taussi Sjöberg & Vammen, 1995.

¹⁵ Hatje, 1999, s. 31; Qvarsell, 1995, s. 19f, 26ff.

¹⁶ Nordström, 1938.

erhålla framtida försörjning. Härför fordras emellertid, att de få stanna kvar i hemmet efter slutad skolgång samt erhålla sådan utbildning, att de kunna sköta ett mindre jordbruk. Detta synes mig icke bli möjligt, om jag icke på något sätt erhåller ekonomiskt bistånd, som förhindrar realisering av min torplägenhet. Genom ett anslag från allmänna arvsfonden skulle denna min önskan kunna förverkligas och barnen sålunda erhålla den vård och fostran, vartill fonden vill förhjälpa behövande familjer. Jag vågar därför i djupaste underdånighet hemställa, att Eders Kungl. Maj:t ville behjärta min bekymmersamma situation och genom största möjliga anslag rädda åt framtida självförsörjning åtminstone något av mina tre barn.

Denna ansökan är ett av många exempel som speglar människors levnadsförhållanden på 1930-talet i Sverige. Ansökan kastar även ljus över den roll som Allmänna arvsfondens hade i den process som ledde till utbyggnaden av ett mer omfattande socialförsäkringssystem i Sverige.

”för barn som ... visat sig icke vara fullt mogna att börja skolan”. En förening och dess arbete för förskoleverksamhet, Stockholm 1939.

Sverige äger ett rikt föreningsliv. Totalt existerar i dag närmare 40 000 fondstiftelser i Sverige och tillsammans omsätts mycket stora summor för att understödja såväl forskning som social hjälpverksamhet.¹⁷ Många bildades före det svenska folkhemsprojektet och dess välfärdsuppbyggnad med statsanslag och kommunala föreningsbidrag. Det ideella föreningslivet minskade dock inte under 1900-talets gång utan verkade parallellt med statliga åtgärder. Den ideella sektorn är alltjämt livskraftig och spelar en betydande praktisk roll för att möta sociala behov och problem i Sverige. Allmänna arvsfonden bidrar sedan instiftandet 1928 med att finansiera många av dessa föreningar.

Södra Kristliga föreningen av unga kvinnor i Stockholm (södra KFUK) är en av dem. Denna förening var och är en underavdelning till den globala KFUK-rörelsen. I Sverige bildades den 1887 som en liberal och ekumenisk kristen förening för socialt och medborgarfostrande arbete. År 1937 inkom man med en ansökan till Allmänna arvsfonden om ett ekonomiskt bidrag för inredning och utrustning av den leksskola de önskade bedriva. Denna skulle fungera som en övergång mellan barnträdgården och folkskolan för de barn som av ”fysiska såväl som psykiska skäl visat sig icke fullt mogna att börja skolan”. Här fanns utvecklade program för ”såväl normala, d.v.s. friska harmoniskt utvecklade barn som för barn med konstitutionella svagheter eller miljöskador.” Till den senare gruppen barn räknades de okoncentrerade, de emotionellt obehärskade barnen, de flyktiga och de motoriskt oroliga. För dessa fanns specialutvecklade lekar, ty ”lekens glädje är ej utestängd från leksskolans område. Därom vill även dess namn vittna”. ”Det oföretagsamma, slöa barnet” skulle härigenom ”eggas genom övningar i systematisk iakttagelse” och

¹⁷ *Wijkström och Einarsson, s. 11f, 17.*

(Tv) RFSU:s mödrabem Skå på Ekerö, Uppland. Kvinna med munskydd badar spädbarn i emaljerad balja på diskbänk. (Tb) Barnlek utbombus på förskola. Foton: Karl Heinz Herrried, ©Nordiska museet

det ”okoncentrerade, flyktiga, motoriskt oroliga får under praktisk lekverksamhet koncentration, målmedveten uthållighet, och här äro slöjd och matlagning av speciellt stor betydelse”. Genom utarbetade program som dessa var målet, som det heter, att ge dessa i ett eller annat avseende svaga barn just den individuellt avpassade utvecklingshjälp de behöva, för att klara anpassningen mellan leken i barnträdgårdarna till skolans något strängare disciplin.

Barnträdgårdarna, eller barnkrubborna som de också hette, kom till i tiden för övergången mellan bondesamhället och det industrisamhälle som växte fram. Ensamma kvinnor, och mindre bemedlade familjer, måste helt enkelt lämna sina små till någon under tiden för arbetet. Huruvida kvinnor över huvud taget skulle lönearbeta utanför hemmet utgjorde vid tiden ämnen för politisk och kulturell debatt. Kvinnors samhällsroll var i det förindustriella samhället knuten till hemmet. Det var som hustru eller som piga hon uppbar sin försörjning. Som ensamstående fanns få möjligheter att klara sig. Detta gällde även för män, men kvinnor var knutna till äktenskapet även i moraliskt hänseende. Men under 1920-talet var förhållandena på väg att förändras. Ett stort kvin-

*Bostad i Huvudsta på 1 rum och kök; sju familjemedlemmar, varav fem här i varsin säng, 1949.
Foto: KW, Gullers, ©Nordiska museet*

noöverskott förde med sig att kvinnor helt enkelt var tvungna att försörja sig på egen hand.

I och med industrialiseringen kom individen istället att utgöra denna minsta enhet. Kvinnor kunde nu försörja sig i städernas industrier. Men normer om kvinnors förväntade försörjningsroll var fortsatt intakt. Också folkhemsvisionärerna tänkte sig kvinnan som hustru och som mor ansvarande för det uppväxande släktet. Hushållet skulle också nu förestås av de äkta makarna, där mannen utförde lönearbetet och hustrun ansvarade för arbetet i hemmet. Hemmet placerades i "politikens kärna" och omsorgen om barnen var metaforiskt omsorgen om samhället.¹⁸ Parallellt med detta ideal fanns också ett annat: den yrkesarbetande, självständiga kvinnan var den ideala kvinnan. Alva Myrdal menade att kvinnornas kamp för utbildning och förvärvsmöjligheter visserligen hade genererat stora framgångar för kvinnors frigörelse, men att utvecklingen likväl gick mycket långsamt. Kvinnors arbete sågs alltför ofta som ett komplement till makens inkomst, varpå hemarbetet måste skötas som ett dubbelarbete.

¹⁸ Hirdman, 1994, s. 219.

Myrdal menade att det var gamla tiders ideal och normer som fördröjde anpassningsprocessen och att lösningen på dessa jämställdhetsproblem stod att finna just i arbetsfördelningen mellan män och kvinnor.¹⁹ Andra menade att just det dubbelarbetande som Alva Myrdal tog strid emot, var lösningen på tidens nya krav. Den yrkesarbetande kvinnan hotade den trygga hemmaidyllen, men om hon samtidigt var en dedikerad husmor kunde normer om kvinnliga och manliga roller hållas intakta. Detta särartstänkande hade stort inflytande under dessa år.²⁰

Enligt historikern Helena Bergman fanns under det tidiga 1900-talet många ensamstående kvinnor med barn som för illa, ekonomiskt och socialt. Barnavårdsmän kom till under 1910-talet för att övervaka och hjälpa dessa kvinnor, men också för att utreda faderskap och kräva fäderna på underhåll till barnen.²¹ Många kvinnor som födde barn utanför äktenskapet fick genom städernas kärva försörjningsmöjligheter därför lämna bort sina barn. Barnhemmens verksamhet kom sålunda att kräva stöd liksom de föreningar som arbetade för utsatta barn. Vid 1800-talets mitt öppnade de första barnkrubborna i Stockholm och strax därpå kom de första barnträdgårdarna. De fick sitt stora genombrott runt sekelskiftet 1900. Pionjäreorna var kvinnor ur medelklassen som i slutet av 1800-talet på filantropisk grund öppnade de första barnträdgårdarna. De tillkom genom privata initiativ men fick inte sällan kommunala bidrag. Historikern Anna-Karin Hatje menar att i synnerhet systrarna Ellen och Maria Moberg spelade roll för att barnträdgårdarna skulle etablera sig i Sverige i den utsträckning de gjorde.²² Barnträdgårdarna kom till i en tid av ideologiska motsättningar kring kvinnors egentliga roll i samhällslivet. Barnträdgårdarna skulle stötta och hjälpa de barn vars föräldrar av en eller anledning inte uppfostrade barnen i hemmet. Barnträdgårdarna kunde på detta sätt fungera som ett alternativ till barnhem eller fosterhemsplacering: Föräldrarna kunde hålla kontakt med sina små, men överlämna fostran till de ställföreträdande mödrarna på barnträdgården.²³ Den ideologiska utgångspunkten var dock att barnträdgårdarna inte skulle ersätta

¹⁹ Myrdal, 1938, s. 5ff, 39.

²⁰ Kärrholm, 2005, s. 255ff; Hatje, s. 33f.

²¹ Bergman, 2003.

²² Hatje, 1999, s.32.

²³ Hatje, 1999, s. 44f.

familjen eller överta dess ansvar och arbete. Den grundläggande inställningen var att kvinnor hade en naturlig moderlighet och att denna var en viktig kraft i samhället. Barnträdgårdarna skulle inte överta mödrarnas kärleksfulla och pedagogiska uppfostran, bara träda in när mödrarna själva inte förmådde göra det.

Alva Myrdal uppfattade som sina företrädare systrarna Moberg, att barn hade särskilda behov som föräldrarna måste tillgodose, men att de måste upplysas i vilka dessa var och hur en sådan uppfostran skulle te sig. Men synen på samhällets roll i denna uppfostran, och i grunden synen på familjen, skilde dem åt. Det filantropiska reformarbete som låg bakom barnträdgårdarna hade på 1930-talet andra ideologiska utgångspunkter. De anskrämliga sociala förhållanden som många barn levde under i Sverige vid 1900-talets början, tog Myrdal som intäkt på att samhället i större skala måste gripa in för barnens medborgerliga fostran.²⁴

Det tidiga 1900-talets många parallella samhällsomvandlingar bidrog således till att barns behov i olika åldrar lyftes fram. Formerna för hur fostran av barns tidiga år och begynnande skolgång skulle te sig var dock inte klar. 1935 skrev Alva Myrdal i boken *Stadsbarn* att samhällsförändringen fört med sig mångfaldiga pedagogiska och sociala krav och intressen. ”Småbarnsskolor, barnkrubbor, barnträdgårdar, barnkammarskolor, lekstugor. Småttinggårdar, lekskolor, barnkammare och förskolor – dessa alla och ännu flera äro namnen på något, som överallt i världen arbetat sig fram under det sista århundradet; i vårt land dock trögare än i de flesta”²⁵ Myrdal menar att själva namnförbistringen vittnar om att det stöd och komplement i uppfostran av barnen före skolåldern ännu under mitten av 1930-talet inte funnit sin form.²⁶ Vid mitten av 1930 fanns alltså ingen etablerad förskola, men många människor såg barnens behov och att många barn helt enkelt inte klarade folkskolans krav på socialt anpassning och förmåga till inläring. I ansökan framhåller södra KFUK barns behov av ett förskoleår och att behovet har gjorts gällande i skolkretsar och lärarkretsar, men också i mer vetenskapliga forum, som konferenser. I Tyskland, heter det vidare, hade sedan flera år bedrivits så

²⁴ Hatje, 1999, s. 46.

²⁵ Myrdal, 1935, s. 16.

²⁶ Myrdal, 1935 s. 16.

kallade Schul- und Sonderkindergarten, med en liknande inriktning får man förmoda. I ansökan framhålls även att verksamheten redan bedrivs i södra KFUK:s pedagogiska institut, och att metoderna som används där varit framgångsrika. Detta institut bildades 1934 av Sveriges första kvinnliga doktor i barnpsykologi, Carin Ulin. På institutets egen barnträdgård och specialavdelning för ”psykopatbarn” har goda resultat kunnat påvisas meddelar ansökan: ”dessa psykopatbarn, handledas dels inom normalavdelningarna, dels i mindre grupper vid sidan av dessa, då barnens anpassning till normala arbets- och kamratförhållanden är målet, och denna arbetsmetod visat sig vara framgångsrik. Ty var skall psykopatbarnet lära normal anpassning om ej bland normala barn?”

De följande årtiondena etablerades förskolan i Sverige. Ansökan ger inblickar i barnens såväl som det svenska utbildningsväsendets historia. Under 1930- och 1940-talet var förskoleåret långt ifrån en självklarhet för svenska barn. Vid mitten av 1940-talet beslutades dock att förskolor och barnkrubbor skulle tilldelas statsbidrag. 1975 ålades slutligen kommunerna i Sverige att hålla förskola för sexåringar. Denna förskola hade en läroplan och skulle utgöra just en sådan brygga över till skolan som södra KFUK önskade kunna tillhandahålla genom den lekskola de sökte anslag för. Ansökan återspeglar de landvinningar som gjordes under 1900-talets första hälft på områden som rörde barnens sociala och psykologiska behov och utvecklingsmönster. Ansökan från 1937 visar att det krävdes ett stort personligt engagemang för att en sådan verksamhet skulle kunna bedrivas. Med de medel som stod till buds kunde bara särskilt behövande barn komma i anspråk.

”Min far har mycket små inkomster, och 5 minderåriga barn.” En lantbrukardotter och hennes bild- ningsdrömmar, Uppland 1938

... förutom avgifterna för kursen fordras en särskild utrustning kläder för vistelsen där. Jag har hitintills ej haft möjlighet att förtjäna något utom mitt uppehälle och har dessutom i år haft särskilt stora utgifter på grund av sjukdom och omkostnader för tandvård.²⁷

Dessa rader inleder en ung kvinnas ansökan till Allmänna arvsfonden. Hon var nitton år och önskade gå en studiekurs på en lanthushållsskola strax utanför Uppsala. Denna ansökan är en av många ansökningar till Allmänna arvsfonden under 1900-talets första hälft där unga kvinnor och män söker ekonomiskt bistånd för att kunna slutföra sina studier och ta en examen. Genom studiekursen önskade hon utbilda sig i hushållsyrket för att kunna driva ett lanthushåll på modernt, effektivt manér. Hennes eget brev är kortfattat och ger oss inte så många upplysningar om henne. Men tillsammans med de bifogade tillstyrkningarna från hennes arbetsgivare och från hennes folkskollärare framträder bilden av henne som en framstående elev, som ”läraktig och intelligent och med stort intresse för husliga göromål och allt som rör hennes arbete”, som arbetsgivaren uttrycker sig.²⁸ Folkskolläraren har samma uppfattning. Hon hade varit hans elev i fyra år och sedan arbetat i hans tjänst under ett par år och hade enligt honom ”visat synnerligen stort intresse för sin uppgift, vilket förövrigt visar sig i betygen från genomgången skolkurs samt i de rekommendationer hon erhållit från sina arbetsgivare”. Folkskolläraren fortsätter: ”Hennes ekonomiska ställning är sådan, att hon är i stort behov av all den hjälp hon kan erhålla för sin vidareutbildning.” De skäl som här anfördes i breven låg väl i linje med Allmänna arvsfondens stadgar för

²⁷ Socialdepartementet, *Konسلjhandlingar*, 5/5 1938, Riksarkivet.

²⁸ Socialdepartementet, *Konسلjhandlingar*, 6/7 1938, Riksarkivet.

beviljande av studiemedel. Kanske var hon ett "läshuvud" som det brukar heta. Hon närde under alla omständigheter en önskan om att utbilda sig. Planerna villkorades dock av det faktum att hon inte hade råd med utbildningen. Hon skriver i brevet: "Från mitt föräldrahem kan jag inte vänta mig någon som helst hjälp, då min far har mycket små inkomster och fem minderåriga barn." Denna belägenhet delade hon sannolikt med många andra unga svenska kvinnor och män vid den här tiden. Vad stod sålunda till buds för den som önskar studera och fortbilda sig för framtiden vid läroverket men när medel att bekosta studerandeavgift och uppehållet helt enkelt inte fanns? Kanske tog de flesta för gott att skjuta eventuella bildningsdrömmar åt sidan. Någon allmän central studiemedelsnämnd fanns inte och för de flesta ungdomar var en formell utbildning inte möjligt, i första hand av ekonomiska skäl. Dels fanns inte pengar i familjen att avsätta för en son eller dotters studier, dels behövdes troligen de uppväxande barnen på gården eller där omkring. Därmed var utbildning på ett universitet i första hand en sak för samhällets övre skikt och till en början endast för pojkar. Läroverken kom till 1849 där studentexamen var slutmålet och flickor hänvisades till särskilda flickskolor. Till läroverken kom i praktiken inte heller bondsönerna eller arbetarpojkar, utan borglighetens barn. 1915 var 85 procent av läroverksseleverna från borgliga hem.²⁹ Hela 90 procent av landets befolkning hade på 1930-talet endast genomgått den sjuåriga folkskolan. Sju procent av 16-åringarna hade realexamen och bara tre procent av 19-åringarna gick vidare till universitetet.³⁰

Men under 1900-talets gång ökade möjligheterna att söka stipendier om ekonomiskt bistånd för studier ur privata donationer och stiftelser, även om dessa medel endast täckte en del av den totala utbildningskostnaden. Allmänna arvsfonden beviljade stöd för utbildning för den som "under utbildningen visat sådana anlag och framsteg, att de kunna antagas komma att få verklig nytta av utbildningen för sin framtida försörjning, samt äro i behov av understöd."³¹ Utifrån Allmänna arvsfondens

²⁹ Florin & Jobansson, 2005.

³⁰ Seifarth, 2007, s. 15.

³¹ Socialdepartementet, *Konsejlbhandlingar*, 6/7 1938, Riksarkivet.

diarium för myndighetens tre första decennier kan man utläsa att många ansökningar avser färdigställande av studier, till exempel realexamen, sjuksköterskeexamen eller lanthushållsskolexamen. Här är det fråga om bistånd för att människor skulle kunna göra färdigt studier som de av en eller annan anledning måst skjuta upp eller fått avstå ifrån.

Första hälften av 1900-talet var tiden för stora och genomgripande förändringar, också på utbildningens område. Industrialiseringen och inflyttningen till städerna skapade nya ekonomiska och sociala förhållanden för befolkningen. De snabbt växande städerna ställde nya krav på socialhjälpstjänster samtidigt som fattigdom och social nöd många gånger även präglade landsbygden. På bred front och med politiskt samförstånd formulerades planer för framtiden om ett nytt Sverige, ett värdigt samhälle för alla samhällsmedborgare. Detta så kallade folkhemsprojekt skulle bryta med det gamla jordbrukssamhället och dess omoderna levnadsförhållanden och tänkesätt. De handlingsstrategier som formulerades av politiker, vetenskapsmän, arkitekter och andra inflytelserika personer i den offentliga debatten, riktades i första hand mot de materiellt torftiga och ovärdiga levnadsförhållandena, i städerna såväl som på landsbygden. Med utgångspunkt från dessa förhållanden närdes sålunda visioner av att i grunden modernisera befolkningens materiella levnadsbetingelser.

Men visionerna sträckte sig längre än så. Också tanken skulle reformeras.³² Befolkningens tänkande, i synnerhet landbygdsbefolkningen och dess normer och moral skulle moderniseras. För detta krävdes bildning, upplysning och fostran. Här kan det dock vara på sin plats att notera att de visioner och föreställningar som politikerna och samtidens så kallade experter hade om det moderna samhället – och det omoderna – i mångt och mycket kom sig genom det motsatsförhållande de gjorde mellan land och stad. Staden betraktades, trots de sociala problemen, som en grogrund för den upplysta och moderna människan, medan landsbygden och de människor som levde där blev synonym med det traditionella Sverige, det bakåtsträvande, ja rent av efterblivna Sverige, som man önskade bryta med. Bilden var förstas mer nyanserad än så. Vid sidan av de stora folkrörelserna runt sekelskiftet 1900, är detta tiden för

³² Larsson, 1994.

en explosionsartad framväxt av föreningar i Sverige. Naturligtvis fanns bönder och landsortsbor representerade i arbetarrörelsen, i frikyrkor och nykterhetsloger, men bönder hade också egna bildningsideal och strategier för att uppnå dem.³³

Denna ambition från statens sida, att genom läroverken sörja för den allmänna medborgerliga bildningen, öppnade för en omvandling av traditionella bildningsmönster också när det gällde könsrollsmönster. År 1870 fick flickor möjlighet att ta studenten som privatister. Kvinnor var förstas också medborgare och kunde inte längre utestängas från läroverken.³⁴ Först 1927 öppnades de statliga läroverken också för flickor. Vid sidan av den från politiskt håll drivna ambitionerna att upplysa och fostra befolkningen till moderna samhällsmedborgare, växte allt eftersom årtiondena gick också rent praktiska krav på att kunna möta behovet av utbildat folk: industrialiseringen och strukturomvandlingen, den tekniska moderniseringen och näringslivets framväxt krävde ingenjörer, ekonomer och sekreterare. Allt fler kvinnor tog dessutom steget ut i arbetslivet och många kvinnor med borgerlig bakgrund befann sig i positioner som krävde formella kvalifikationer.³⁵ 1950-talet bevitnade en expansion av utbildningsväsendet. 1960 tog 26 procent av ungdomarna realexamen, tolv procent tog studenten och åtta procent läste vidare på universitet. Många tog real- eller studentexamen via något av landets korrespondensinstitut.³⁶

1942 inkom till förste kanslisekreterare på socialdepartementet Arvid Söderbaum en ansökan från just ett sådant, Hermods korrespondensinstitut i Malmö. Institutet ställde en ansökan om bistånd för sex Hermodselever ”vilka samtliga på ett förtjänstfullt sätt bedrivit sina studier i enlighet med de bestämmelser, som uppställts för ifrågavarande ändamål, och som vi därför kunna rekommendera för erhållande av bidrag till studiekostnaderna.”³⁷ Här var det fråga om fyra unga kvinnor och två män. Den yngsta var 19 år och den äldsta var 22 år. Av en bifogad

33 *Waltersson, s. 11f.*

34 *Florin & Johansson, 1993, s. 120f.*

35 *Florin & Johansson, 1993, s. 205, 120.*

36 *Seifarth, s. 16.*

37 *Socialdepartementet, Konseljhandlingar, 3/10 1942. Riksarkivet.*

handskriven skiss framgår personuppgifter, som föräldrarnas yrke, eventuella syskon, hur många brev och kurser de gjort färdigt genom institutet, samt noteringar om de förmodade föresatserna att kunna färdigställa studierna. Fyra av de sex sökande beviljades medel. En av de som avlogs var en kvinna från Norrland. Hon hade inte tagit hälften av kurserna. ”Realex. Rätt avlägsen” har noterats i marginalen. Samma hand har också noterat att hon behövs hemma för hushållsgöromål hos föräldrarna på den arrenderade gården. Den andra personen vars ansökan avlogs var en ung man från Värmland. Han ”hjälpes hemma i jordbruksarbetet” heter det. Examen ser inte heller ut att siktas inom den närmaste framtiden: ”Ej hälften än” har noterats i marginalen. Naturligtvis var distansstudierna ett sätt att kunna kombinera det dagliga arbetet med studier, men det måste ha krävt sin tribut. Att driva en gård krävde mycket tid och kraft och var antagligen svårt att kombinera med studier. En av de fyra som fick sin ansökan beviljad var dock husmor i hemmet med allt vad det innebar, eftersom hennes mor hade gått bort. På något sätt lyckades hon klara studierna. De fyra som beviljades stöd hade kommit långt med sina studier och realexamen siktades där inom det närmaste året. Antagligen var det just det som avgjorde när beslut om anslag skulle fattas.

Denna ansökan speglar något av den brytningstid som 1900-talets förra hälft innebar för utbildningsväsendet och svenskarnas bildningssträvanden. De var alla uppväxta på små orter som barn till arbetare och lägre tjänstemän och speglar på så vis den mångfacetterade omvandling som 1900-talet innebar.

Allmänna arvsfonden och det moderna samhället

Tanken bakom den här skriften har varit att försöka skildra Allmänna arvsfondens tillkomst och verksamhet under dess första decennier mot bakgrund av de genomgripande förändringar som det svenska samhället samtidigt genomgick. När det gäller utveckling under senare delen av 1900-talet är bedömningen av fondens verksamhet och roll i samhället än mer komplicerad och den vetenskapliga karaktäriseringen av samhällsutvecklingen fortfarande ganska obestämd. Det behövs mer genomarbetade studier av enskilda projekt och satsningar från Arvsfondens sida för att en mer övergripande bild av verksamheten ska kunna tecknas.

Ett område där Allmänna arvsfonden är av ett särskilt intresse gäller hur man förändrat det traditionella samhällets system för egendomsöverföring mellan olika generationer till ett mer modernt system för resursfördelning. Man kan säga att egendomsöverföring mellan olika grupper i samhället är en av de tekniker som utmärker de moderna välfärdssamhällena och då inte bara mellan generationer, utan mellan välbeställda och mindre välbeställda, mellan de som har ett arbete och de som är arbetslösa, mellan friska och sjuka osv. Utvecklandet av dessa tekniker och den politiska argumentationen för deras legitimitet skiljer sig åt mellan olika samhällen, men gemensamt är att dessa följer ideologiska principer i motsats till äldre samhällen där maktorganisationen styrde hur tillgångarna fördelades. Den förändrade arvslagstiftningen och tillkomsten av Arvsfonden är en del av det läggspel som skapat det moderna samhällets komplexa system för egendomsöverföring, vilket naturligtvis är ett av skälen till att den också varit föremål för en politisk debatt.

Men Allmänna arvsfonden har även varit en av många brickor i den process som har förändrat samhällets organisation för att möta och förebygga olika typer av sociala problem. Härvidlag har samverkan mellan statliga myndigheter och det stora antalet socialt inriktade föreningar utgjort något av ett kännetecken för det svenska samhället. Ett annat sätt att uttrycka saken är att säga att fonden medverkat till att utforma det sätt på vilket

det sociala ansvaret i samhället varit organiserat. Det svenska samhället har gått från en hushålls- eller familjebaserad social organisation, som under 1800-talet kompletterades med en föreningsbaserad filantropi, för att under 1900-talet lägga en växande del av detta ansvar på politiska församlingar och utbildad personal. I den processen har en rad blandformer mellan det enskilda och det offentliga utvecklats, många initiativ har tagits av lokala aktörer och föreningar som sedan förts över till någon form av allmän verksamhet. Den frivilliga sociala verksamheten har då sökt sig till nya områden och senare studier har påvisat att det ideella sociala arbetet snarast har ökat än minskat i samband med utbyggnaden av den offentliga sektorn. Några forskare menar till och med att den process mot ökad individualisering som ägde rum mot slutet av 1900-talet fick till följd att även det individuella engagemanget i sociala frågor ökade.³⁸ Ett sätt att beskriva Arvsfonden är att säga att den varit en slags hybrid i den sociala organisationen. Man har tagit hand om medel som enskilda sparar ihop under sina liv, men som förts över till staten som valt att hantera dessa som ett komplement till annan statlig, social verksamhet. Det sätt på vilket man inom Arvsfonden valt att arbeta har skilt sig en hel del från traditionell myndighetsutövning och mer påmint om verksamheten inom de sociala frivilligorganisationerna. Med relativt självständiga tjänstemän och en i praktiken ganska informell hantering av de enskilda ärendena har man kunnat spela en roll som komplement till de mer regelstyrda statliga myndigheterna och kommunala verksamheterna inom det sociala området. Allmänna arvsfondens historia är därmed på flera olika sätt belysande inte bara för samhällsutvecklingen i stort, utan även för de förändringar som samhällets sociala och myndighetsutövande verksamhet genomgått och fortfarande genomgår.

38 Erik Amnå, *Jourhavande medborgare. Samhällsengagemang i en folkrörelsestat*, Lund: Studentlitteratur, 2008.

Källor och litteratur

ÖTRYCKTA KÄLLOR

Riksarkivet

Socialdepartementet, Cla, Diarium över allmänna arvsfonden, vol. 1–4, 1933–1948.

Socialdepartementets konseljhandlingar, 1937–1945.

Allmänna arvsfondens arkiv

Prejudikatsamling 1949–1970; 1971–1979; 1980–1989; 1989–1995.

Muntlig information från Arvsfondens personal.

Samtal med f.d. departementsrådet Ossian Larnstedt, Stockholm, 2007-11-14.

OFFENTLIGT TRYCK

SFS 1928: 281, Lag om allmän arvsfond.

SOU 1925:43, Lagberedningens förslag till revision av ärvdabalken. II: Förslag till lag om arv m.m.

SOU 2002:19, Allmänna arvsfonden och Arvsfondsdelegationen. Betänkande av 2000 års arvsfondsutredning.

LITTERATUR

Amná, Erik, *Jourhavande medborgare. Samhällsengagemang i en folkrörelsestat*, Lund: Studentlitteratur, 2008.

Berggren, Henrik och Trädgårdh, Lars, *Är svensken människa? Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige*, Stockholm: Norstedts, 2006.

Bergman, Helena, *Att fostra till föräldraskap. Barnavårdsmän, genuspolitik och välfärdsstat 1900–1950*, Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 2003.

(Blanck, Cecilia), *Allmänna arvsfonden 75 år 1928–2003*, Stockholm: Arvsfondsdelegationen, 2003.

Carlsson, Sten, *Svensk ståndcirkulation 1680–1950*, Uppsala, J.A. Lindblads förlag 1950.

Ericsson, Ulf, "Arvsfondens sociala betydelse 1929–1989. Om en nyskapande socialpolitisk stödform i välfärdsstaten", *Kammarkollegiet 1539–1989. En jubileumsskrift*, 1989, s. 95–118.

Familjeangelägenheter. Historisk forskning om välfärdsstat, genus och politik, red. Helena Bergman & Peter Johansson, Eslöv: Symposion, 2001.

Florin, Christina & Johansson, Ulla, "Där de härliga lagrarna gro..." *Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850–1914*. Stockholm: Stockholms universitet, 1993.

Förhammar, Staffan, *Med känsla eller förnuft? Svensk debatt om filantropi 1879–1914*, Stockholm: Almqvist & Wicksell International, 2000.

Gullberg, Eva, *Det välnärda barnet. Föreställningar och politik i skolmältidens historia*, Stockholm: Carlsson, 2004.

Hagberg, A, "En kvinna i tiden. En studie om prinsessan Eugénies filantropiska verksamhet på Gotland under senare delen av 1800-talet", *Socialhistoria i Linköping*, nr 21, 2007.

vHatje, Ann-Katrin, *Från treklang till triangeldrama. Barnträdgården som ett kvinnligt samhällsprojekt under 1880–1940-talen*, Lund: Historiska media, 1999.

Hirdman, Yvonne, *Kvinnorna och välfärdsstaten, Den svenska modellen* red. Per Thullberg & Kjell Östberg, Lund: Studentlitteratur, 1994.

Koch, G. H von & Rooth, Henry, *Allmänna arvsfonden. En orientering*, Stockholm, 1938.

Kärrholm, Sara, *Konsten att lägga pussel. Deckaren och besvärjandet av ondskan i folkhemmet*, Eslöv: Symposion, 2005.

Larnstedt, Ossian, "Svenska staten ärver. Allmänna arvsfonden under 20 år", *Sociala meddelanden* 1950:12.

(Larnstedt, Ossian), *Allmänna arvsfonden för barn, ungdom och handikappade. Fondens verksamhet under 50 år*, Stockholm: Liber förlag, 1982.

Larsson, Jan, *Hemmet vi ärvde. Om folkhemmet, identiteten och den gemensamma framtiden*, Stockholm: Arena, 1994.

- Medmänsklighet att hyra? Åtta forskare om ideell verksamhet*, red. Erik Amnå, Örebro: Libris, 1995.
- Myrdal, Alva, *Stadsbarn. En bok om deras fostran i storbarnkammare*, Stockholm: Kooperativa förbundet, 1935.
- Nordström, Ludvig, *Lort-Sverige*, Stockholm 1938.
- Plymoth, Birgitta, *Fostrande försörjning: Fattigvård, filantropi och genus i fabriksstaden Norrköping 1872–1914*, 2002.
- Putman, Robert D., *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy*, Princeton N.J.: Princeton university press, 1992.
- På tröskeln till välfärden. Vålgörenhetsformer och arenor i Norden 1800–1930*, red. Marja Taussi Sjöberg & Tinne Vammen Stockholm: Carlsson, 1995.
- Qvarsell, Roger, ”Mellan familj, arbetsgivare och stat. En idéhistorisk essä om det sociala ansvarets organisering under två århundraden”, I: *Medmänsklighet att hyra*.
- Seifarth, Sofia, *Råd i radion. Modernisering, allmänhet och expertis 1939–1968*, Stockholm: Carlsson, 2005.
- Sjögren, Mikael, *Fattigvård och folkuppfostran: Liberal fattigvårdspolitik 1903–1918*, Stockholm 1997.
- Sundbärg, Gustav, *Det svenska folklynnnet. Aforismer*, Stockholm, 1911.
- Trondman, Mats, *Bilden av en klassresa. Sexton arbetarbarn på väg till och i högskolan*, Stockholm: Carlsson, 1994.
- Waltersson, Kent, *Bildning för livet. Framtidsstrategier och bildningssträvanden i Tengene JUF 1930–1960*, Linköping: Linköpings universitet, 2005.
- Wijkström, Filip & Einarsson, Stefan, *Foundations in Sweden. Their Scope. Roles and Visions*, The Economic Research Institute at the Stockholm School of Economics, Stockholm: 2004.

